

INSTRUMENTATIIVISUUS JA NYKYSUOMEN VERBINJOHTO

PETRI JÄÄSKELÄINEN

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
JYVÄSKYLÄN YLIOPISTOSSA
28. ELOKUUTA 2004

Tutkimuksessani olen tarkastellut sellaisia nykysuomen verbejä kuin *lapioida*, *melo* ja *luututa*. Tällaiset sanat ovat instrumentatiivisia verbijohdoksia, joita kutsun I-verbeiksi. I-verbi on muodostettu substantiivista, joka ilmaisee jonkinlaista välinettä eli instrumenttia, kuten *lappio*. Verbi merkitsee puolestaan tuon välineen käyttämistä, kuten *lapioida* 'siirtää tai kaivaa lapiolla'.

Tutkimukseni tavoitteena oli selvittää, mitkä nykysuomen verbijohdoksista ovat instrumentatiivisia ja miten tuota luokkaa

tulisi kuvata. Tutkimuksessa valotetaan I-verbejä eri näkökulmista ja luodaan kuva I-verbien ja niiden johtamisen ja semantiikan systeemistä. Lisäksi käsitellään johdos-ten merkityksen kuvaamiseen liittyviä teoreettisia kysymyksiä varsinkin kognitiivisen kielitieteen näkökulmasta. Olennaista tällaisessa tarkastelussa on liittää verbien ja niiden merkityksen analyysi yleisempiin ihmisen ajatteluun ja hahmottamiseen liittyviin oletuksiin. Yksi työssänikin painottuva tällainen näkökulma on kategorisointi: mihin luokkaan jokin kielenulkoinen asiointi tai tarkoite kulloinkin luokitellaan ja miten tuo luokka nimetään ja millä perusteella.

▷

Työni alaotsikko kertoo, että kyseessä on semanttinen tutkimus. Muotoilu ei tarkoita, että se on rajattu vain semantiikkaan, vaan ennemminkin sitä, että verbien tarkastelussa painottuu merkitysopillinen näkökulma: yksittäisen verbin merkitys, sen motivaatio, muuttuminen ja vaihtelu sekä verbien merkitysten yhteydet toisiinsa ja johdo-opilliseen järjestelmään.

Työni on aineistolähtöinen kuvaileva tutkimus. Verbiaineiston ytimen muodostavat parisataa verbijohdosta, jotka on poimittu CD-Perussanakirjasta (1997) noin sadantuhannen hakusanan joukosta. Verbien käyttöesiintymiä puolestaan olen kerännyt erilaisista tekstiaineistoista, varsinkin elektronisesta Suomen kielen tekstipankista (www.csc.fi/kielipankki). Aineiston rooli on tutkimuksessa kahtalainen: Ensinnäkin se antaa konkreettisen lähtökohdan, jota kuvata ja ryhmitellä. Lisäksi se tukee tutkijan kielitajua potentiaalisten sanojen, käyttötapojen ja yleisyyksien arvioinnissa. Toisaalta olemassa olevien ja potentiaalisten johdosten tai käyttötapojen rajaa ei I-verbien kaltaisessa kielen osa-alueessa voi tarkasti tehdä. Yksi verbi on toiselle kielenkäyttäjälle vakiintunut kielen yksikkö, toiselle ensi kertaa I-verbien mallin mukaan muodostettu tai tulkittu uudismuodoste. Oletteko te ennen esimerkiksi räälläköineet vai ainoastaan leikanneet räälläkällä? Kuinka moni on puolestaan haitaroinut haitarin soittamisen sijaan?

Instrumentatiivisuus kuvautuu työssäni jatkumoiden, prototyyppien ja toisiinsa yhteydessä olevien skeemojen, rakennemallien avulla. Ensinnäkin verbit muodostavat johdosmaisuuksien suhteen jatkumon. Johtosuhteen tyyppillisyyttä ja suuntaisuutta voidaan kuvata perheyhtäläisyyden asteina aidosta johdosparista, kuten *harja* > *harjata*, toisaalta takaperojohtoon, kuten *fööni* > *fööni*, toisaalta lainapariin, kuten *torpedo* : *torpedoida*. Tällainen historiallinen

näkökulma kertoo johdosten ja niiden systeemin synnystä. Kielen nykytasolla, synkronisesti, denominaalisuus eli substantiivikantaisuus ymmärretään työssäni laajemmin, tarkemmin ottaen korrelaationa: välietarkoitteinen substantiivi ja I-verbi ovat korrelaatiossa niitä yhdistävän juurielementin kautta sanaparin varsinaisesta syntyvasta riippumatta.

Toiseksi, semanttisen tyyppien tarkastelun tasolla, voidaan erottaa instrumentatiivien ydinryhmä, prototyyppi, sekä siitä eri tavoin ja asteittain eroavia tapauksia. Esimerkiksi verbi *sahata* edustaa I-verbien prototyyppiä: se kuvaa tapahtumaa, jossa jokin intentionaalisesti toimiva olento manipuloi kädessä pidettävän työkalun avulla jotakin kohdetta saavuttaakseen jonkin lopputuloksen. Verbi *miekkaila* eroaa siitä teon varsinaisen tuloksen puuttumisen suhteen, verbi *kaasuttaa* siksi, että sen kantasubstantiivi ei viittaa konkreettiseen välineeseen vaan aineeseen, ja verbi *keilata* siksi, että sen korrelaatti *keila* ei ole varsinainen tekemisen väline, vaan ennemminkin sen kohde. Selvistä välineen käyttämisestä on puolestaan liukumo sellaisiin verbien merkitysryhmiin kuin jollakin varustamiseen eli instruktiivisuuteen, esimerkiksi *tapetoida*, tai johonkin laittamiseen eli lokatiivisuuteen, esimerkiksi *pullottaa*.

Kolmanneksi instrumentatiivisuudessa on vaihtelua sananmuodostussäännön näkökulmasta. Toisaalta kutakin I-verbiiä motivoi sen kantasubstantiivin tämän tarkoitteen käyttötapa tai funktio. Olen kuvannut tätä niin sanotun metonymian mallin avulla: verbin merkitys motivoituu käsitteellisellä tasolla välineeseen liittyvästä ominaisuudesta, joka on tekemisen kannalta korostainen, kuten sahaa leikkaaminen. Toisaalta kantasubstantiivien motivoivaa eli verbiintyvää mielle-elementtiä ei voi aina ennakoida: esimerkiksi verbi *puukottaa* viittaa kyllä puukolla iskemiseen mut-

ta ei esimerkiksi puukolla veistämiseen.

Tutkimuksen analyysien perusteella instrumentatiivien systeemi on vakaa ja johtamisen prosessi on elävä: välinettä tar koittavista substantiiveista luodaan aika ajoin niiden käyttämistä merkitseviä uusia verbejä. Tätä havainnollistavat sellaiset arkikielenkäytössä yleistyneet uudissanat kuin *kolata* 'luoda lunta kolalla' ja *tunkata* 'nostaa tunkilla'. Potentiaalisia johdoksia ja niiden merkitystä ennustavia sääntöjä ei periaatteessa kannata olettaa, koska viime kädessä verbien muodostamista ja merkitystä ohjaa kielen käyttö siihen liittyvine tarpeineen. Nykysuomessa on myös sellaisia mahdollisia johtosuhteita, jotka ovat jääneet toteutumatta: esimerkiksi emme puhu kirvestämisestä vaan kirveellä veistämisestä. Toisaalta kaikki verbit eivät tarkoita välineen käyttämistä: esimerkiksi ketjuttaminen ei ole ketjuilla kiinnittämistä, vaan ketjujen muodostamista, vaikka kahlehtiminen on kahleilla kiinnittämistä. Samoin vaikka heinähangolla hangotaan heiniä, ei hiilihangolla hangota hiiliä, vaan kohennetaan tulta.

Tutkimuksessa on kuvattu myös johdosten merkityksen ja käytön rajoituksia sekä yhteyksiä suomen muihin ilmaisukeinoihin. I-erbeissä on melko yleistä merkitysten muuttuminen, monimerkityksisyys ja kuvallinen käyttö. Osa verbeistä on muuttunut siten, että nykykielen näkökulmasta hahmotus ei ole instrumentatiivinen: esimerkiksi *keksiminen* ei nykyisin tarkoita keksin kanssa toimimista, vaan verbi on idiomaatistunut ja abstrahoitunut merkitykseltään. Samoin *potkiminen* ei nykyisin hahmotu 'potkalla iskemiseksi'. Usein muutoksen taustalla on I-verbille yleinen metaforisoituminen: uimari voi *kauhoa* suomenennätyksen vaikka ei olekaan altaassa kauha kädessään, ja tutkija voi *sorvata*, *tahkota* ja *viilata* väitöskirjaansa vuosikausia, vaikka työhuone ei

sijaitsekaan verstaalla. Merkityksen erilaisissa vaihteluissa ja muutoksissa on niin systemaattisuutta kuin yksilöllisiä kehityspolkuja.

Yleinen työni havainto oli, että I-verbit ovat käytössään joustavia mutta rajallisia muodon ja merkityksen sulaumia. Instrumentatiivisuus on yksi johto-opillinen suhde sanastollisten ja käsitteellisten suhteiden verkossa. Työni lähtökohtana oli, että verbien muodostamisen ja käyttämisen kuvausmallin tulee olla joustava. Tämä on perusteltua sen oletuksen vuoksi, että verbijohdosten, niiden merkityksen ja muodostamisen tulee palvella kielen käyttöä ja sen tarpeita. Voi myös olettaa, että kielen käytössä tavallisia ovat erilaiset uudelleenahmotukset, osittaiset analogiat ja kiteymät. Vaikka käsitellyistä verbeistä voidaan erottaa selvä tyyppillisten tapaus ten ryhmä eli prototyyppejä, yksittäiset verbit kuuluvat erilaisiin jatkumoihin. Luokitusten ja erittelyn jatkumoisuus ei ole yllättävää tutkittavan ilmiön vuoksi: I-verbien systeemi liittyy niin sanaston kuin kielopin, morfologian, syntaksin ja semantiikan alueisiin. Lisäksi kieli näyttäyty tarkastelun kohteena jatkumoina, katkelmina ja rypäinä ennemminkin kuin tarkarajaisina luokastoina.

Olen pyrkinyt kuvauksessa luomaan järjestystä sanaston sellaiseen alueeseen, joka ei ensi silmäyksellä vaikuta koherentilta, mutta jonka tyyppillinen tapaus näyttää toisaalta selvältä. Tilannetta voi verrata keskustelukatkelmaan Samuel Beckettin näytelmässä *Voi miten ihana päivä*. Yksittäisten I-verbien käyttötapojen ja semantiikan viidakossa voimme pohtia autiomaahan vyötäröään myöten hautautuneen Winnien tapaan kampaamisen, harjaamisen ja muunlaisten toimintojen ja niiden kielentämisen suhteita. Toisaalta systeemin tasolla voimme nähdä ja yleistää selkeästi, niin kuin Willie:

▷

Winnie: – – selvä juttu, kampaan myöhemmin, aivan selvä juttu, kampaan ne...ne? Vai sen? Ja laitan ko vai kampaan? Willie, miten sitä sanotaan, Willie, ne vai se? Kun tukasta puhutaan, hiuksista, sekö kammataan vai ne, ja laitetaanko ja ne vai se? Tarkoitatan, kun sekä kammataan että harjataan, kammataanko sitä silloinkin ja laitetaan ja ne vai se?

Willie: Se.

Työssäni olen käsitellyt instrumentatiivisuuden ja verbien johto-opin molemmantlaisia puolia. ■

PETRI JÄÄSKELÄINEN *Instrumentatiivisuus ja nykysuomen verbinjohto. Semanttinen tutkimus.* Jyväskylä Studies in Humanities 22. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2004.

Sähköposti: petri.jaaskelainen@savonia-amk.fi